

Казематні поезії Тараса Шевченка

(квітень — травень 1847 р.)

1.

Життя людське хистке. Воно нестале. Раз-у-раз життя уривається, розчленовується на окремі ланки, розпадається на особні частки й людині доводиться робити неймовірні зусилля, щоб зібрати до купи крихти свого розтощеного, злиденного життя, сполучити клаптики свого розірваного «я» в щось одне й ціле.

Тут виникає питання: чого потребує для себе в житті людина — добробуту й спокою, чи навпаки нещастя?.. Чи повинна вона уникати катастроф, чи навпаки викликати їх?.. Страшне й навіть, слід признатись, жорстоке питання...

Можливо, на нього треба було б відповісти так: творча життєва доля людини залежить від того, чи спроможеться людина в падіннях, в знищенні, в бездоріжжі, в сутінках проваль, в спазмах болю лишитися вірною своїому покликанню.

Певним при цьому є тільки одне:

катастрофи формують людину, так само як і успіхи, поразки, як і перемоги.

Час від 1838 р., коли Шевченко був звільнений з кріпацтва, до початку 1847 р. був тим періодом в житті Шевченка, коли перед ним простелився прямий і рівний шлях, що вів його вперед і вгору. У березні 1845 р. Шевченко закінчив Академію Мистецтв в Петербурзі з званням «неклясного художника», яке було стверджене за ним на публічних зборах Академії в листопаді того ж року. За Шевченком було визнане право користуватися свободою й вільністю. Не лише за ним, але і за його нащадками. В атестаті, який йому видали в грудні 1845 р. з Академії Мистецтв, зазначалося, що він має право користуватися, разом з його потомством, вічною й повною свободою й вільністю та

вступати на службу, в яку він сам, як художник, схоче. Тоді ж Київська археографічна комісія запросила Шевченка на свого співробітника для зарисовування предметів старовини.

В середині квітня 1846 р. Шевченко оселяється в Києві. Навесні, в травні й червні, він з художником Сажиним змальовує краєвиди Києва. Влітку, в липні він бере участь в археологічній експедиції проф. Іванішева, що провадила розкопи курганів під Фастовом. В осені він відбуває дві подорожі, одну в серпні на Слобожанщину і другу в жовтні на Волинь. Першу половину зими до січня 1847 р. він прожив у Києві.

В Києві Шевченко оселяється на Козиному болоті коло Хрещатика. По-під валами на терасах схилів гори ліпляться невеличкі будинки з садами, оточеними глухими дерев'яними парканами. Люті пси стережуть господарське добро. Вулички тут криві, плутані, горбаті, з баюрами, розмитими дощами. З гори, протоптані на глинищах, збігають вниз стежки.

Будинок, в якому замешкав Шевченко, не відрізняється від усіх інших. Коло дверей, що виходять на вулицю, дротяний дзвінок. Кілька сходинок ведуть в заскляну, вузеньку й довгу галерею. Тоді сіңці. В покоях живуть інші люди. Шевченко займає для себе мансардну кімнатку на горіщі під дахом. Типове пристановище для художника, непом'якшене нахилом до богемного життя. Мала хатинка зі скошеними стінами нагадує корабельну каюту. Господар — випадковий гість — мандрує в безмежності незнаних просторів. Різкий запах скипідару змішується з запахом олійних фарб і лаку.

Обстановка хатинки найскромніша: ліжко, стіл, стілець, мольберт. Асортимент пензлів в глиняному глечуку заступає квіти. Палітра сля райдужною обіцяркою нездійснених можливостей. Простір наладовано етюдниками, підрамниками з заґрунтованим полотном, сувоями полотна, великими теками з малярськими й гравюрними фарбами.

Широке, низьке вікно виходить в садок і яблоня, що росте в садку, торкає гіллями підвіконня мансарди.

2.

У Києві 1846 р. Шевченко зав'язує приятельські зв'язки з Миколою Костомаровим. Микола Костомаров людина химерної, неспокійної вдачі, раптових вибухів, нестримних поривів. Він легко запалюється, здібний в запалі переступити через усі межі. Це робить його дизгармонійним і незрівноваженим. Ентузіаст, романтик, революціонер. Відгукуючись на революційні настрої,

що опанували в ці роки перед 1848 р. цілу Європу, Костомаров складає свої екстатичні славетні «Книги битія українського народу». Він пише нашу національну біблію, книгу про визволення українського народу, що стають політичним маніфестом новоствореної тайної організації «Кирило-Методійського Братства».

Відгуки революційних ідей Великої французької революції 1789 року сполучуються в «Книгах Битія» з релігійними ідеями в душі містичних настроїв польських месіяністів Міцкевича й Красинського, з романтичною вірою в народ, в федералізм, як політично-державний принцип, протилежний абсолютизмові, та в засади самоурядовання, як вищу форму суспільного ладу. Він вірить в провиденціальне призначення України в майбутній федерації, покликаний об'єднати всі слов'янські народи.

Шевченко подивляється Костомарова. З усією щирістю своєї глибокої й безпосередньої натури він віддається почуттю приязності дружби до Костомарова. Віра в Україну, революційна готовість і національний запал зв'язують Шевченка і Костомарова, але надто ясний і тверезий селянський розум стримує поета. Робить його скептиком.

Треба думати, що погляди, виявлені в його «Дружньому посланні і мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні сущим», написаному в грудні 1845 року, визначили також і ту політично-ідеологічну позицію, яку опосів Шевченко в «Кирило-Методійському Братстві» року 1846-го. Поет кепкує з слов'янства. «Слав'яни, слав'яни, славних прадідів великих правнуки погані». «І всі мови слав'янського люду ви знасте. А своєї дастьбі». До слов'янства він ставиться в «Посланні» з явним застереженням. Шевченко не завжди надає своїм поодиноким думкам формулувань, які в усіх випадках були б узгоджені між собою, його думкам не бракує суперечности! Але він, слід визнати, ніколи й не боявся суперечити собі самому. Він не боявся стверджувати істини терпкі, як терпке буває молоде вино. Провідні думки Шевченка сконцентровані й чіткі, вони відточені як лезо ножа: ідея національного визволення, ідея антипанської боротьби, ідея «своєї хати» й «своєї правди». «В своїй хаті, своя правда й сила й воля». «Настане суд» — пророкує Шевченко в «Посланні» — «заговорить Дніпро і гори; і потече сторіками кров у сине море».

За свідченнями Андрузького, Шевченко в Братстві належав до «непоміркованих». Його «Дружнє посланіє» можна було б, до певної міри, розглядати як політичну декларацію цієї групи. Костомаров з своїми «Книгами битія українського народу», які за всіма ознаками були написані саме ним і ніким іншим, репре-

зентував центр. Костомаров займав середню лінію між «непоміркованими» й «поміркованими». Разом з першими він приймав революцію і вірив в національне визволення України через революцію, через всенародне збройне повстання, але супроти них він висунув на перший план ідею «слов'янства», до якої, як сказано, «непомірковані» ставилися з значним холодом і більш ніж стримано.

Течію «поміркованих» репрезентував в «Братстві» П. Куліш. Деякий час він поділяв ідею повторення гайдамаччини на Україні і навіть відбув подорож по місцях колишньої гайдамаччини, щоб з'ясувати готовість українського селянства до нового вибуху революційної боротьби. Але згодом він цілком перейшов на позиції духової просвітницької акції — точка погляду, яку цілком поділяв з ним також і Вас. Білозерський. Визволення прийде еволюційно, через ширення письменства, шкіл, освіти, видання граматок, книжок, часописів. В листах з Петербургу до Шевченка він застерігає своїх друзів на Україні: «Не пора махати шаблюдами».

Можливо, що це сталося зовсім не випадково, що збори у Гулака на перший день Різдва 1846 р., де обмірковувалося, на внесення Савича, питання початка збройного повстання й план захоплення Київської фортеці, відбулось перед приїздом Куліша, в його відсутності, а на других зборах, у Костомарова, 26 грудня, на яких був Куліш, обмірковували програму акції чисто просвітницького характеру: видання українського часопису для народа і т. д.

3.

Після свят, 9. січня, Шевченко з Миколою Гулаком виїхали з Києва. Шевченко поїхав на Чернігівщину, де він гостював у Білозерських та у Віктора Забіли, а Гулак до Петербургу. 24. січня в Оленівці на Борзенщині відбулося вінчання П. Куліша, який одружився з Олександрою Білозерською. Т. Шевченко був на весіллі за старшого боярина. На балю після вінчання, за згодою чоловіка, молода Кулішева запропонувала Шевченкові своє віно, щоб дати змогу поетові відбути подоріж закордон до Італії.

До квітня Шевченко лишився на Чернігівщині. Гостюючи у Лизогубів в Седньові він написав поему «Осіка» (Відьма) і передмову до задуманого другого видання «Кобзаря». В перших числах квітня в Києві мало відбутися весілля Костомарова і Шевченко поспішав своєчасно прибути на місце.

Було 5. квітня. Шевченко вже завчасно переодягнувся в фрак. Візок і коні спинились перед пороном. Сявав блакитний теплий,

ніжний, квітневий день. Безкрайї Дніпро розлився як море од Київських гір аж до ген-ген далеких броварських лісів. Вода несла каламутну жовту піну, зірвані з верб і лози гілки, стару солому, змиту з піль та з хатніх стріх. Шевченко прислухався до м'яко-дзвінкого плюскоту води об дошки порону. Перед ним на горах розкинувся золотoverхий Київ. Струнка, як свічка, дзвіниця Маври. Як срібна мрія — срібноблакитний Андрій.

На старих прибережних вербах, що схилились над водою, можна було відрізати китиці. Шевченко зійшов з візка на берег. Обережно вступив на вогкий пісок, щоб не закаляти черевик, бо поспішав на весілля і вже не було часу перебрatись. Та на березі вже стояли жандарми, чекаючи на Шевченка. Раптом обірвалось серце. Похитнувся світ. Сонячний день зблід, померк, ніби затягнений безбарвним вапняним серпанком. Життя урвалось. Час спинився.

Усе даліше діялося в якомусь іншому, чужому, досі не-зананому світі. Він уже не належав собі. Він робив насміливі спроби, надзвичайні зусилля стулити, зібрати уламки свого розірваного «я».

Ніч в арешті була дикою і безсонною. Фрачна пара, біла краватка, крохмальна сорочка, ляковані черевики виглядали безглуздо на тлі голих стін. Здавалось, хтось знущаючи хотів підкреслити розбіжність між тим, що було колись, і наявною дійсністю.

Наступного дня Шевченко посадили на візок і під ескортою поліцайного старшини і жандарма повезли до Петербургу. На одинадцятий день 17. квітня о 3-ій годині дня Шевченка привезено до Третього Відділу (для політичних справ) Канцелярії Його Величності.

4.

З 17 квітня до 30 травня Шевченко перебував в ув'язненні. Протягом попереднього 1846 р. в сприятливих умовах улаштованого й, здавалось би, налагодженого життя за цілий рік Шевченко написав дуже мало. Власне не писав. 25 липня він написав «Лілею», 9 серпня однотемну «Русалку», разом коло 150 рядків. Такий був творчий доробок поета за весь 1846 рік. Тим часом у в'язниці, не зважаючи на допити, очні ставки, пригнічений душевний стан, почуття глибокого нещастя, свідомість, що сталася катастрофа й грунт вислизав з під ніг, що майбутнє стало умовним і він, власне, викреслений з списку живих, можливо на довго, а може і цілком, не зважаючи на все це, протягом півтора місяців, проведених в казематі, Шевченко написав 14 віршів, що

деякі з них становлять собою найкращі перлини Шевченкової поетичної спадщини. За цей час він написав понад 430 рядків, тобто майже в тричі більше як за весь останній рік, проведений на волі.

На волі він мовчав, в неволі творить. Цикль з 14 казематних віршів відбивав настрої, які пережив Шевченко, перебуваючи в в'язниці, відображав гаму почуттів, що через неї перейшов поет протягом цього страшного, одчаєм сповненого часу.

Він дбайливо слов'янськими літерами вписує титулову сторінку своєї «Більшої Книжки»: «В казематі. Моїм союзникам посвящаю».

Першою поезією до свого записника Шевченко вписує вірш: «Ой, одна я, одна, як билиночка в полі». Власне, не поезією, а пісню — варіант, переспів народної пісні. Це дуже характерно для Шевченка, що він, щоб висловити своє почуття самоти й тягару, який ліг йому на душу в в'язниці, звертається до образів народної пісні. Він тужить, як тужить народ, як тужить дівчина. Себе, своє горювання він переносить в план дівочого горозд'я, дівочого суму і скарг. І цей образ самоти «одна я, як билиночка в полі», й цей образ сироти, що зросла між чужими без кохання, без дружини, усе це зайвий раз показує, як глибоко лишився Шевченко зв'язаний з народно-пісенною, фольклорною традицією.

Два моменти слід тут підкреслити. Перший, це самоотожнення туги поета з тугою дівчини й, друге, широке запровадження в поезії негативних форм, раз-у-раз повторюваних не: «не дав мені Бог ані щастя, ні долі», «ані братика, ні сестрички не знала», «зросла не кохалась», «дружини», «добрих людей», «їх нема й не буде». Цей прийом, лише мимохідь накреслений в першій поезії, послідовно розгортається в дальших віршах «казематного циклю».

Друга поезія, «За байраком байрак» має баладний характер. Для неї властиво сполучення звичайних у Шевченка романтично-баладних образів: «байрак — степ — могила — козак». Основна тема — тема залятої могили, козака-вовкулаки: тема тих, що зрадили свій народ, що гнітили народ, пішли проти народу, «свою кров розлили», «зарізали брата», «крови брата впились». «Як запродав гетьман у ярмо християн, нас послав поганяти по своїй землі».

Тема «сліз», «плачу», — наскрізна тема Шевченкової поезії. Про неї можна було б говорити окремо. Цілком однак природно, що в циклі казематних поезій вона знайшла для себе якнайширше застосування. Уже в першій, сирітській, дівочій поезії

«Ой, одна я, одна» / Шевченко згадує: «ті (очі) виплакала в самотині дівочій»; в другій «За байраком байрак» так само: козак-вовкулака, вставши з могили, «тяжко плакав-ридав» і в космічному перенесенні його плачу: «сині хвилі (Дніпра) голосили». Тема космічного плачу, Сквородинська тема «душі, що внутрь ридає», у Шевченка знаходить свій дальший розвиток. В третій поезії циклю «Мені однаково» поет не обминає її; він скаржиться: «і неоплаканий своїми, в неволі, плачучи, умру».

Ця третя поезія в циклі «Мені однаково» — поезія надзвичайної поетичної сили. В поезії відбито той настрій, який так часто охоплює в'язня, коли ним опановує становище цілковитої байдужості, цілковитого вичерпання, останнього виснаження, породженого великою душевною втомою. Після великого нервового напруження, в якому весь час перебуває в'язень, нерви раптом здають, приходиться спад і тоді все, абсолютно все стає байдужим. Поетові байдуже, чи житиме він на Україні, чи ні, йому байдуже, чи оплакуватимуть його, чи ні, чи хтось згадає, чи його забудуть «в снігу на чужині», чи скаже про нього батько синові, і чи молитиметься син за нього, чи ні.

Якщо в першій поезії циклю «не» було лірично-сентиментальне, типово пісенне (приміром: «не дав Бог ані щастя, ні долі»), а в другій воно забарвлене в баладні кольори («земля не приймає»), то в третій «не» набирає суворих контурів в чисто особистому відображенні. Тут «не» Шевченко кладе в основу композиційної конструкції цілої поезії. «І не пом'яне батько з сином, не скаже синові: — молись... Мені однаково, чи буде той син молитися, чи ні... І тоді приходиться останнє заперечення: «не» кінцівки, «не», яким поет спростовує перед цим висловлені «не». «Та не однаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять. Ох, не однаково мені». Високе почуття любови до України висловлено тут через заперечення, як завершувальну ланку в системі конструкції «не».

5.

Я хочу сполучити тут загальну характеристику віршів казематного циклю з коментарем до кожного віршу, взятого зокрема. Я хочу переглянути вірш за віршом, щоб виявити спільні теми, наскрізні образи, щоб в кожному окремому випадкові показати, як в даному вірші відобразилися переживання поета у в'язниці.

Четверта, п'ята й шоста поезії мають дещо спільного з собою. Сюди можна було б додати також ще й дев'яту. У тих чотирьох

поезіях циклю, як і в багатьох інших віршах і поемах поза цим циклем, основною темою є тема розлученої, покиненої або зведеної дівчини. «Не кидай матері — а ти покинула, втекла». Дівчина пішла і це набирає розмірів катастрофи, суцільність зображення якої, хоч і не виходить у Шевченка поза межі побутово-ліричних згадок, але дає відчуття, що творчою уявою поета володіє ідея, подібна до ідеї мойри, долі, розвиненої грецькими трагіками. «Шукала мати, не найшла, умерла плачучи», собака десь помандрував, у хаті вибито вікно, в садочку пасуться ягнята, сови та сичі в ночі віщують. І відповідно до символічного утотоження «дівчини — квітки»: «твій барвіночок хрещатий заріс билюною, ждучи тебе неkwітчану». Гине, знищується весь довколiшний світ, вся природа, що оточувала дівчину: висихає ставок, де вона купалась, гай сумує, похилився, не співає пташка в гаї, «й її з собою занесла», з докором на адресу дівчини зазначає поет, криниця в яру завалилась, верба усохла, стежка заросла терном.

Було б помилкою думати, що цю градацію образів поет дав лише за-для розгорнення деталей уточненої побутової картини. Я думаю, що ми тут у коріннів творчої, ще достатньо не розтлумаченої психіки автора. Це не продукти літератури і ми зробили б помилку, коли б підійшли до даної поезії лише з цього боку. Це все далеко глибше і принципово інше. В поезії знайшла відображення свідомість поета, який не є представником літературної літератури, а швидше літератури як фольклору.

Загибель природи це кара, що її несе на собі і з собою дівчина. «Віщує серце, що в палатах ти розкошуєш, і не жаль тобі покинутої хати». Цьому відповідає кінцівка, висловлена як побажання: «Благаю Бога, щоб печаль тебе до віку не збудила, щоб Бога ти не осудила, і матері не прокляла».

Слід думати, що цей тематичний і образний комплекс був надто живим і надто пекучим для поета, бо відразу після цієї поезії він пише аналогічну, яка властиво є тільки варіантом попередньої. Зовнішню ситуацію змінено: там дівчина пішла геть і мати умерла плачучи; тут дівчина помирає з нудьги за милим на його могилі; що ж до матері, то вона так само й тут: «дочку дожидала і тяжко плакала, ждучи». Повторюється і символічний зв'язок дівчини й квітки, в одному випадкові дівчина — хрещатий барвінок, в другому червона калина.

Ця тема «червоної калини — дівчини» переходить і в дальшу, шосту, поезію «Ой три шляхи широкії». Як в 5-тій поезії дівчина заручена калину сажає, так і в 6-тій «дівчина заручена ка-

лину» садить, «калина зів'яла», а дівчину заручену кладуть в домовину.

Ми зовсім не знали б, в якому відношенні стоять ці поезії особисто до Шевченка і чому Шевченко написав їх в часі ув'язнення, коли б ми не знайшли в нього ще одної поезії, 9-ої, «Рано, вранці новобранці». В 5-ій поезії милий помер і дівчина помирає на його могилі, в 6-ій «на чужину з України брати розійшлись», «покинули стару матір», «а найменший молоду дівчину», в 9-ій милого забрали в москалі, «а за ними молодими і дівча одно пішло», «подибала стара мати доню доганяти, і догнала, привела, нарікала, говорила, поки в землю положила, а сама в старці пішла». Схема знана нам уже з розглянутих віршів, її викладено дуже стисло, майже з конспективною стислістю, але до цього Шевченко прилучає те, чого немає в попередніх, а саме поворот милого додому. Поет транспонує себе в образі москаля на милиці, що повертається згодом до села: «москаль шкандибає, на садочок позирає, в пустку заглядає. Марне брате, не вигляне чорнобрива з хати... Думав жити, любитися, а довелось — ні до кого в світі прихилитись».

Ми заглянули в творчу лабораторію Шевченка, ненароком спостерігли плетіння повторених тем, те, як особисте прикривається серпанком сюжетів, здавалося б, зовсім чужих і сторонніх.

6.

Якщо в тільки що розглянутих поезіях суб'єктивні переживання поета-в'язня, вирваного з життя, знайшли для себе втілення через фольклорні образи, через тему розлуки дівчини з милим, то в 7-ій поезії, присвяченій Миколі Костомарову, Шевченко дає прямий і безпосередній опис своїх в'язничних переживань з тією надзвичайною, вільною від будьяких усталених літературних канонів щирістю, яка завжди й скрізь була властива Тарасові Шевченкові.

У нас багато написано про Шевченка, але мистецьку довшену майстерність його ще й досі не оцінено. Щоб належно оцінити її, перечитайте повільно поезію «М. Костомарову». Вона зроблена надзвичайно просто. Спочатку поет описує пейзажне тло, ландшафт, що розкривається крізь «решотку на вікні». «Веселе сонечко ховалось в веселих хмарах весняних». Веселе? Так! В'язничне життя увійшло в колю: вечірній чай, зміна часових. «І до дверей, на ключ замкнутих, і до решотки на вікні привик я трохи». Од опису зовнішніх подробиць поет переходить до відтворення внутрішніх переживань. І тут він у владі звичних

образів, властивих його «фольклорно-літературній» поезії. «Не жаль було» — відзначає поет — «давно одбутих моїх кровавих сльоз». І згадка про ці сльози викликає у нього усталену фольклорну, народньо-пісенну формулу: «а їх чимало розлилось на марне поле, хоч би рута, а то нічого не зійшло».

Цей образ фігурував уже в 5-ій поезії. Там «дівчина заручена калину сажає і сльозами поливає». «Широкая, високая калино моя, не водою поливаная, широкіі ріки - сльози тебе полили». Якщо зпочатку зв'язок цього образу з внутрішніми переживаннями поета-в'язня був для нас неясним, то в зіставленні з попередньою цитатою нам стає ясною ланка переходу від «переживання» до народньо-поетичного «образу».

Поет в своєму вірші надзвичайно чітко відзначив ці ланки, всі переходові зв'язки уявлень. Пісенний образ, з'явившись, породжує думку про село. «І я згадав своє село». Ця згадка про село в свою чергу принесла йому спомин про батька і мати в домовині: «і жалем серце запеклось, що нікому мене згадати». Порівняймо в інших віршах: «І неоплаканий своїми, в неволі плачучи умру» (7); «не вигляне чорнобрива з хати, не покличе стара мати вечеряти в хату», «ні до кого прихилитись» (в 9 вірші).

Це — вступ, це — суцільне зображення травневого сонячного вечора в в'язниці, всіх переживань й настроїв в'язня, який гостро сприймає свою самоту, свою покинутість. І тоді з вікна через ґрати він побачив стару мати Костомарова: «Чорніше чорної землі іде, з хреста неначе знята». І серце прорізала думка: слава Богу, що він сам і нікого не примусив за себе страждати. Хвалити Господа, «що я ні з ким не поділю мою тюрму, мої кайдани».

Не знаю, чи є, чи може бути в світовій в'язничній поезії ще одна така правдива, така безпосередня, така психологічно глибока поезія, як ця Шевченкова, що ми її щойно розглянули. Психологія в'язня відтворена тут у Шевченка з надзвичайним реалізмом, довершеним у своїй правдивості.

Щирість, — найвищий неоцінений дар поета, який звичайну, цілком звичайну людину перетворює в генія. Легше написати добрий, літературно порядний, «грамотний» вірш, але далеко важкіше бути щирим. Цією здібністю бути щирим в поезії володів саме Шевченко. І саме це робило його геніяльним поетом.

Шевченко фіксує не лише прямі відображення в'язничного життя, але і обернені, зворотні. Своєю найбільш ідилічну поезію «Садок вишневий коло хати» Шевченко написав у в'язниці. Цей такий наївний, такий простий, такий лагідний і затишний вірш, це — в'язнична поезія.

Уже в попередньому вірші «М. Костомарову» Т. Шевченко окреслює настрій звикання до в'язниці і в'язничного побуту. Крізь тяжкий внутрішній біль проривався ясний промінь, не сподіванки, ні, але спокою, що його приносить звичка. Поет, звикши до в'язниці, знову набував змоги бачити за ґратами вікна веселе сонечко і веселі хмари весняні.

Спокій, народжений звичкою до в'язниці, зійшов на душу. Цілючий бальзам пролявся з небесної височини на землю, наситив згірчене, згорьоване серце поета. І перед його внутрішнім оком повстала картина вечірньої сільської ідилії на Україні.

7.

9-ту поезію казематного циклу «Рано вранці» ми вже розглянули вище. Ця поезія, як і наступні три, 10-та («В неволі тяжко»), 11-та («Косар») й 12-та («Чи ми ще зійдемося знову») становлять певну цілість.

При детальному розгляді судових перипетій процесу можна буде досить чітко відтворити хронологію окремих груп поезій в межах циклу. Названі чотири поезії відображають кінцевий етап. Для Шевченка стає ясным, що його чекає заслання. Думка про смерть на засланні визначає зміст згаданих поезій. В 9-ій поет відтворює картину повороту додому після заслання (москаль приходить на милиці до пустки); в 10-ій і 11-ій він думає, що на чужині доведеться загинути. «Холоне серце, як згадаю», — признається поет — «що не в Україні поховують». («В неволі тяжко»).

В поезії «Косар» він відтворює космічний образ косаря-смерти і тоді закінчує: і мене (косар-смерть) не мине, на чужині зотне, за решоткою задавить, хреста ніхто не поставить і не пом'яне». В цьому вірші поет відновлює думки, висловлені ним перед цим в 3-ій поезії «Мені однаково»: «І не оплаканий своїми, в неволі плачучи умру, і не пом'яне батько з сином, не скаже синові: Молися, за Україну його замучили колись».

Дослідники - фольклористи докладно студіювали поезію Шевченка, зіставляючи тексти Шевченкових поезій з рядками і строфами народних пісень, але вони зробили далеко менше, щоб ствердити фольклорність свідомости Шевченка. Що найбільше гнітить поета: думка про заслання, неволю, голод, злидні, пригнічення, на які він буде засуджений? Ні, зовсім не це, а, з одного боку, розлука з Україною, та, друге, те, що його «ніхто не пом'яне», «не пом'яне батько з сином». У двох поезіях, в 3-ій і 10-ій, на початку й наприкінці циклу Шевченко повторює це

са́ме. Холо́не серце, що його поховають, не оплакавши і не пом'янувши, не за звичаєм, не так, як це усталено за традицією поминати. . .

«Чи ми ще зійдемося знову?» запитує Шевченко в 12-ій поезії циклу. Запитання, яке він повторює ще раз в поезії, яку він написав трохи згодом, опинившись в Орській кріпості: «Коли ми зійдемося знову?». В обох цих, текстуально близьких, щоб не сказати тотожних, поезіях Шевченко каже те саме: «Любіться, брати мої, Україну любіть і за неї безталанну Господа моліть» — каже він в одній поезії, щоб те саме повторити так само і в іншій: «Смиріться, моліться Богу і згадуйте один одного, свою Україну любіть, за неї Господа моліть».

8.

Останній поезії казематного циклу «Не спалося» слід було б присвятити окрему і детальну студію. Вона, винятковим звучанням своїм, заслуговує на це.

Шевченко — поет надзвичайно широкого діапазону. Даремно хтось хотів би зробити з Шевченка **одного** Шевченка, усунути суперечності з його поезії і з його світогляду, примирити в ньому непримирюване. Він один, бо всі його думки, почуття й настрої, це його власні почуття, його думки, але він ніколи не намагався щось узгоджувати. Йому властива наївна й щира, сказати б так, божественна всеповнота, всенасиченість. Він не боїться бути різним. Як я вже згадував вище, він не уникає того, щоб суперечити собі самому.

В «Заповіті», написаному 25. 12. 1845 р. в Переяславі, Шевченко закликає до повстання: «Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю землю окропіте». Тим часом в обох заключних поезіях казематного циклу він закликає смирितись: «Смиріться, моліться Богу». Дивно було б пояснити цю тему «смиріння», «всепрощення», що з'являється в казематних віршах, тим, що, мовляв, в'язниця зламала Шевченка. Лють ніколи не була сутільним настроєм поета. Йому властиве було не тільки почуття ненависти до ворога, суворой й непохитной непримиренности, але і разом з тим також і почуття всепрощення. Це почуття нашло собі відображення в обох останніх поезіях циклу, в 1-ій поезії «Чи ми ще зійдемося знову» з її закликком «смиріться, моліться Богу» і в заключній «Не спалося».

Поезія «Не спалося» дає дуже багато дослідникові для аналізу творчої манери Шевченка. В ній Шевченко з надзвичайною сміливістю прориває всі усталені канони літератури, він нищить

всі звичні поняття про жанр, стиль, засади формальної поезиї. Цей вірш не є віршем в звичайному розумінні того слова. Це запис вражінь, щоденникова нотатка, де реальне змішано з ма-ячною безсонної ночі. Поет робить сміливий крок: в текст поезії він запроваджує точний запис розмови двох в'язничних варто-вих, москалів про «солдатське нежитіє». Він зберігає при цьому діалектизми, сполучає російську і українську мову, літературну і фольклорну. Про цю поезію можна сказати, що з літератур-ного боку вона має експериментальний характер. Поезія, так би мовити, лябораторного типу.

При дуже невеликому обсягові поезії Шевченко спромігся з надзвичайною стислістю переказати в ній два життя, дві долі, дві психології. Як я вже вище відзначив, Шевченко в кількох віршах казематного циклю повертається до одної і тої самої теми. Він підходить до неї з різних боків. Ту саму тему він викладає в різних варіантах. Його уперто вабить розробка теми про долю парубка, що пішов геть з села і тоді повертається, або не повер-тається знов, та про долю покиненої, або — в окремих варіантах — зведеної дівчини.

Той варіант цієї теми, який подано в поезії «Не спалося», власне дуже близький до «Наталки Полтавки» Івана Котлярев-ського. Парубок іде на Чорномор'я, на Дон, «заробляти», щоб, повернувшись, одружитися з дівчиною, але тоді, як Котлярев-ський дає щасливу кінцівку, сентиментально-ідилічну розв'яз-ку, Шевченко робить з Наталки «зведену Ганнусю», а для Петра визначає не менш трагічну роль відданого в москалі «синемун-дирного часового». Перший порух був, коли парубок, повернув-шись довідався про трагічну долю зведеної Ганусі: «Я в палати пішов з ножем, не чув землі», але «Бог помилував» і він «себе не занастив». Від сентиментальної ідилії у Котляревського накре-плюється у Шевченка перехід до жанра романтичної поеми і ро-манса-балади.

Проф. Віктор Петров